

FORRAI GÁBOR

A privilegizált hozzáférés mint a mentális kritériuma: három aggály

The Subject's Point of View című könyvében Farkas Katalin azt a meglehetősen népszerűtlen karteziánus gondolatot védelmezi, hogy a mentális ismertetőjegye a privilegizált hozzáférés. A mentális állapotokat, tulajdonságokat vagy eseményeket az különbözteti meg azoktól az állapotoktól, tulajdonságoktól és eseményektől, amelyek nem mentálisak, hogy birtokosuk introspekció vagy reflexió révén megismerheti ezeket, míg más nem ismerheti meg ezeket ilyen módon. Bár ezt az álláspontot rendkívül világosan és felkészülten védelmezi, számomra nem sikerült csábítóvá tennie. Az alábbiakban három aggályt fogok röviden megfogalmazni. Nem látom, hogy (1) Farkas hogyan tudja mentálisnak tekinteni a diszpozicionális állapotokat, (2) hogyan adhat számot mások elméjének ismeretéről, és (3) hogyan kerülheti el a mentális állapotokkal kapcsolatos epifenomenalizmust.

(1) *Diszpozicionális állapotok*. Farkas tökéletesen tisztában van azzal, hogy számos olyan mentális állapot van, amelynek introspektíve nem vagyunk tudatában. A diszpozicionális állapotok, köztük a filozófusok első számú kedvencei, a hitek és a vágyak, fennállásuk időtartamának nagy részében nem tudatosak. Sőt, olyan hiteink és vágyaink is lehetnek, amelyeknek soha egy pillanatig sem vagyunk tudatában. Ha a mentális ismertetőjegye a privilegizált hozzáférés, akkor úgy tűnik, ezeket a nem tudatos állapotokat törölnünk kell a mentális állapotok listájáról. Ezt Farkas, nagyon helyesen, vonakodik megtenni. Egyesek olyan módon próbálják a nehézséget orvosolni, hogy azt állítják: ezek az állapotok is potenciálisan tudatosak, azaz képesek lehetünk reflexió útján felismerni őket. Valamilyen, számomra nem egészen érthető okból Farkas nem szimpatizál ezzel a megoldással, hanem a következőt feleli. A speciális hozzáférés, mint a mentalitás ismertetőjegye, a mentális *típusokat* azonosítja, a nem tudatos állapotok pedig nem képeznek külön típust. Az ismertetőjegye a hiteket, vágyakat és társaikat a mentális típusok közé sorolja, s ez tökéletesen összefér azzal, hogy e típusoknak vannak nem tudatos példányai is.

Ezt a választ nem érzem megnyugtatónak. Először is a szokásostól eltérő módon értelmezi „a mentális ismertetőjegye” (*mark of the mental*) kifejezést. Ez a

kifejezés Brentanótól származik – „az intencionalitás a mentális ismertetőjegye” –, s ezt Brentano példányokra, és nem típusokra vonatkoztatta, s ma is így szoktuk használni. De ha ezen túl is tesszük magunkat, akkor is van egy további probléma. Tegyük fel, hogy valaki a filozófusok ismertetőjegyének azt tekinti, hogy filozófia tanszéken tanítanak. De hát vannak filozófusok, akik nem tanítanak filozófia tanszéken. Ha az illető azt feleli, hogy az ismertetőjegy így is helyesen azonosítja a típust, ezt aligha fogadnánk el. A filozófus mint típus valóban azonosítható a filozófia tanszékekre való hivatkozással, a következő módon. A filozófus típusba azok tartoznak, akik bizonyos vonatkozásokban ugyanolyanok, mint azok, akik a filozófia tanszékeken tanítanak. De itt kilóg a lóláb: a filozófus ismertetőjegye valójában az, ami közös a filozófia tanszéken tanítóknak és azokban, akik nem tanítanak filozófia tanszéken. A filozófia tanszéken tanítás tehát, bár gyakori és jellegzetes vonás, nem ismertetőjegy.

Erre Farkas felelhetné azt, hogy az analógia félrevezető, mert bizonyos esetekben minden további nélkül elfogadunk egy típus jellemzésére olyan vonásokat, amelyekkel a típus egyes példányai nem rendelkeznek. Az élőlénynek mint típusnak ismertetőjegye a szaporodás, jóllehet számos individuális élőlénynek nem sikerül szaporodnia.

Ez a válasz azonban nem elégséges a nehézség elhárításához, mégpedig a következő miatt. Bár vannak múlt hiteink és múlt vágyaink, hiteink és vágyaink közül sok tartós holmi. Azért érdemes igazolt hitekre szert tennünk, hogy ezeket szükség esetén bármikor segítségül hívhassuk cselekvéseink meghatározására, tehát ezeknek tartósan rendelkezésre kell állniuk. Hasonlóképpen, ha nem lennének tartós vágyaink, nem lehetnének hosszú távú terveink sem, hanem mindig csak pillanatnyi vágyainkat követhetnénk. Úgy vagyunk azonban megépítve, hogy egyszerre csak viszonylag kis számú dolognak lehetünk tudatában. Ennél fogva képtelenek vagyunk összes tartós hitünket és vágyunkat folyamatosan tudatunkban tartani. Hiteinknek és vágyainknak ezért nem olyan egyedi és esetleges balszerencséje, hogy többnyire nem vagyunk tudatukban, mint amilyen egyedi és esetleges balszerencséje egy élőlénynek, ha nem szaporodik. Az, hogy hiteink és vágyaink jó részének nem vagyunk tudatában, kognitív berendezkedésünk természetéhez tartozik. Ha egy állítólagos ismertetőjegynek bizonyos dolgok nem alkalmilag és véletlenszerűen, hanem szisztematikusan és természetükből fakadóan nem felelnek meg, akkor az ismertetőjegy nem védhető meg pusztán azért, hogy azt mondjuk: az ismertetőjegynek a típusokat kell megragadnia, nem pedig minden egyes példányt.

(2) *Mások elméjének ismerete.* Első látásra nincs itt semmilyen probléma. Az, hogy a szubjektumnak privilegizált hozzáférése van saját mentális állapotaihoz, nem azt jelenti, hogy más nem férhet hozzá az ő mentális állapotaihoz, hanem csak azt, hogy más nem ismerheti meg őket ugyanolyan módon. Könyvének második részében Farkas azonban részletesebb elemzést nyújt a mentálisról, s ebben a mentálist a fenomenálissal, illetve a perspektívafüggetlenül azonosítja. Például:

[A] mentális tények perspektivikus tények, vagyis azonosságuk lényegi meghatározója, hogy ilyen és ilyen módon vannak a szubjektum *számára*. Az érzéki tapasztalatok fenomenális tulajdonságaival kapcsolatos tények – tudniillik amelyek azzal kapcsolatosak, hogy a dolgok milyennek látszanak, milyennek ízlenek és milyennek érződnek számunkra – paradigmaticus példái a perspektivikus tényeknek, mivel a látszat és az érzés mindig a szubjektum *számára* látszat és érzés, s ennél fogva egy bizonyos nézőpontot feltételez. [...] A tudatos mentális események fenomenális természete privilegizált módon hozzáférhető számunkra. Az általam védelmezett internalista álláspont szerint ez kimeríti ezeknek az eseményeknek a mentális természetét (Farkas, Katalin 2008. *The Subject's Point of View*. Oxford, Oxford University Press, 130–131).

Úgy tűnhet, az, hogy a mentális fenomenális és perspektívafüggetlenség, még mindig nem okoz problémát, mert – mint Farkas nagyon világosan leszögezi – a mentális és a nem mentális nem zárja ki egymást. A határt a mentális és a *kizárólagosan* nem mentális között kívánja megvonni; például, míg a villámlás kizárólagosan nem mentális, fizikai esemény, addig a fogfájás fizikai esemény is és mentális esemény is.¹ Azért mentális, mert az illető, akinek fáj a foga, olyan módon fér hozzá, ahogy más nem: a fogfájás milyensége, fenomenális jellege csak az illető perspektívájából elérhető. Ebből nem következik, hogy én nem tudhatom, hogy az illetőnek fáj-e a foga. A fogfájáshoz mint fizikai eseményhez hozzáférek. Az viszont következik, hogy amikor tudom, hogy az illetőnek fáj a foga, nem tudom, hogy történik-e bármilyen *mentális* esemény.

Ez talán lerágott csontnak tűnik, de nem az. Vegyünk egy példát. X-et elhagyja a barátnője, aki aztán sűrűn cseréli a partnereit. X azt állítja, hogy mélyseges erkölcsi felháborodást érez a leányzó feslettsége miatt. Tegyük fel, hogy maximálisan őszinte, és szentül meg van győződve arról, hogy amit érez, erkölcsi felháborodás. Én azonban úgy gondolom, hogy X egyszerűen féltékeny. Farkas tisztában van azzal, hogy vannak elfojtott érzések, hiszen a könyv első részében gyönyörűen elemzi Anna Karenina önmaga elől is titkolt vonzalmát Vronszkij iránt. Most azonban az a kérdés, hogy a második részben kifejtett álláspont alapján, amely szerint az, ami mentális, fenomenális és perspektívafüggetlenség, mit is kezdhetünk ezekkel az esetekkel. Az ilyen esetekről azt szoktuk gondolni, hogy a két leírás, X-é és az enyém, összeegyeztethetetlen. Vagy erkölcsi felháborodást érez, vagy féltékenységet. De hogyan lehet itt ellentmondás? X érzései mint mentális állapotok perspektívafüggetlenségűek és fenomenálisak, s ilyen mivoltukban, azaz mentális állapotokként, számomra nem hozzáférhetőek. Amikhez én hozzáférek, azok X érzései mint fizikai állapotok. Akkor miért ne volna lehetsé-

¹ A továbbiakban végig fizikalista módjára fogok beszélni. Erre Farkas felhatalmaz, hiszen hangsúlyozza, hogy álláspontja összeegyeztethető a fizikalizmussal.

ges, hogy az erkölcsi felháborodás mint mentális állapot azonos a féltékenységgel mint fizikai állapottal, amely esetben nincs ellentmondás?

(3) *Epifenomenalizmus*. A mentális állapotok internalista értelmezése mellett egyik standard érv a mentális okozással kapcsolatos. Azt szokás mondani, hogy a mentális állapotoknak azért kell internálisaknak lenniük, mert a mentális állapotok okozzák viselkedésünket. Egy állapot azonban csak belső tulajdonságai révén bír oksági erővel. Ha a mentális állapotok tartalma nem belső tulajdonság, akkor a mentális állapotok tartalma nem lehet okságilag hatékony. Farkas internalista, de nem használja fel ezt az érvet. Ez természetesen nem kifogásolható, csak hogy az az érzésem, hogy koncepciójába talán nem is illeszthető bele a mentális állapotok oksági hatékonysága. Vegyük megint X-et, s tegyük fel, hogy ő téved, és nekem van igazam: a volt barátnőjével kapcsolatos megnyilvánulásait nem erkölcsi felháborodása, hanem féltékenysége motiválja. Az én magyarázatom azonban az ő féltékenységére mint fizikai állapotra hivatkozik, hiszen az érzéseivel kapcsolatos mentális, azaz perspektívafügő tényekhez én nem férek hozzá. Ez általánosítható. Sem hétköznapi, sem tudományos magyarázataink során nem hivatkozhatunk perspektívafügő tényekre. Azt jelenti-e ez, hogy a mentális jelenségeknek mint mentális jelenségeknek, azaz perspektívafügő fenomenális vonásoknak nincs magyarázó potenciáljuk? Hogy a mentális események nem mentális mivoltuknál fogva, hanem fizikai mivoltuknál fogva magyaráznak, s a mentális mint mentális epifenomenális?